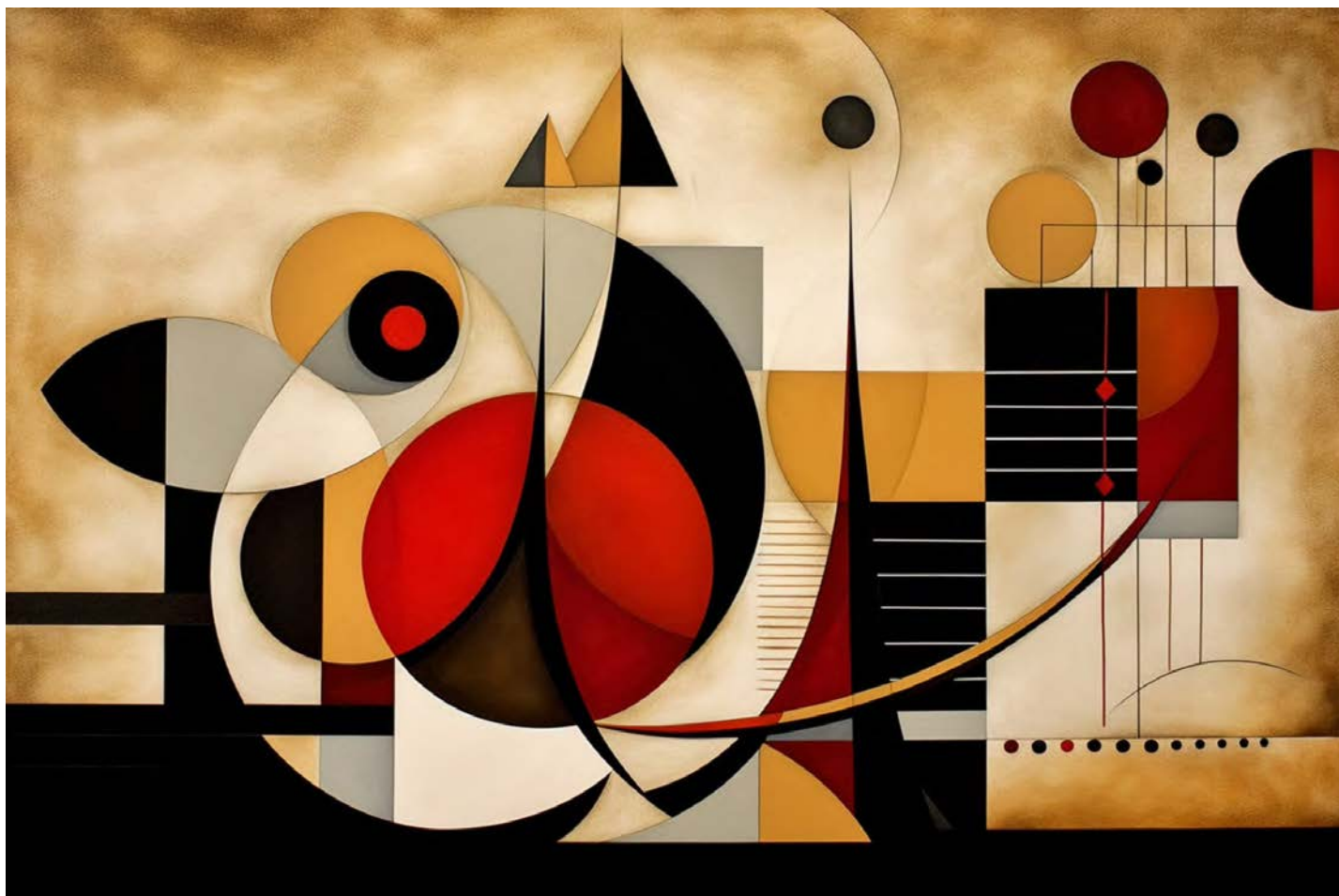

Kiss Ilona

A „VESZÉLYES TÖRTÉNELEM” SEJTÉSE ÉS TAPASZTALATA

TÖRÖK ENDRE TOLSZTOJ-KÖNYVÉBEN

2024-01-12 | ESSZÉ

A te műved volt, ami régen történt, s az is, ami most vagy a jövőben megy végbe. Kigondoltad a jelent és a jövőt, s az történt, amit te akartál. (Jud 9.5)

*Rettenetes katasztrófa történt Oroszországgal. Feneketlen sötét mélységbe zuhant.
Nyikolaj Bergyajev: Az orosz forradalom démona*

A „veszélyes történelem” képe alapvető viszonyítási pont Török Endre klasszikus könyve, az 1979-ben megjelent *Lev Tolsztoj. Világtudat és regényforma* ^[1] gondolatmenetében. A pontosan nem meghatározott, mégis kulcsfontosságúvá váló szókapcsolat mindjárt a legelső, *Gondolkodástörténeti kérdések* című fejezetben olyan erős hangsúllyal jelenik meg, hogy az olvasó joggal feltételezheti: a könyv megírásának egyik tétje lehetett, hogy a „későbbi fejlemény, a veszélyes történelem” (318) lényegét megsejtése pillanatának kontextusában ragadja meg. Ez a fejlemény az 1970-es évekre az elhallgatás és kimondatlanság légkörében válhatott kényszerítő erejűvé a szerző számára, miután részben megélte, részben környezete tapasztalatán keresztül megismerte a 20. századi háborúk, diktatúrák, totalitárius rendszerek katasztrófáinak hullámain.

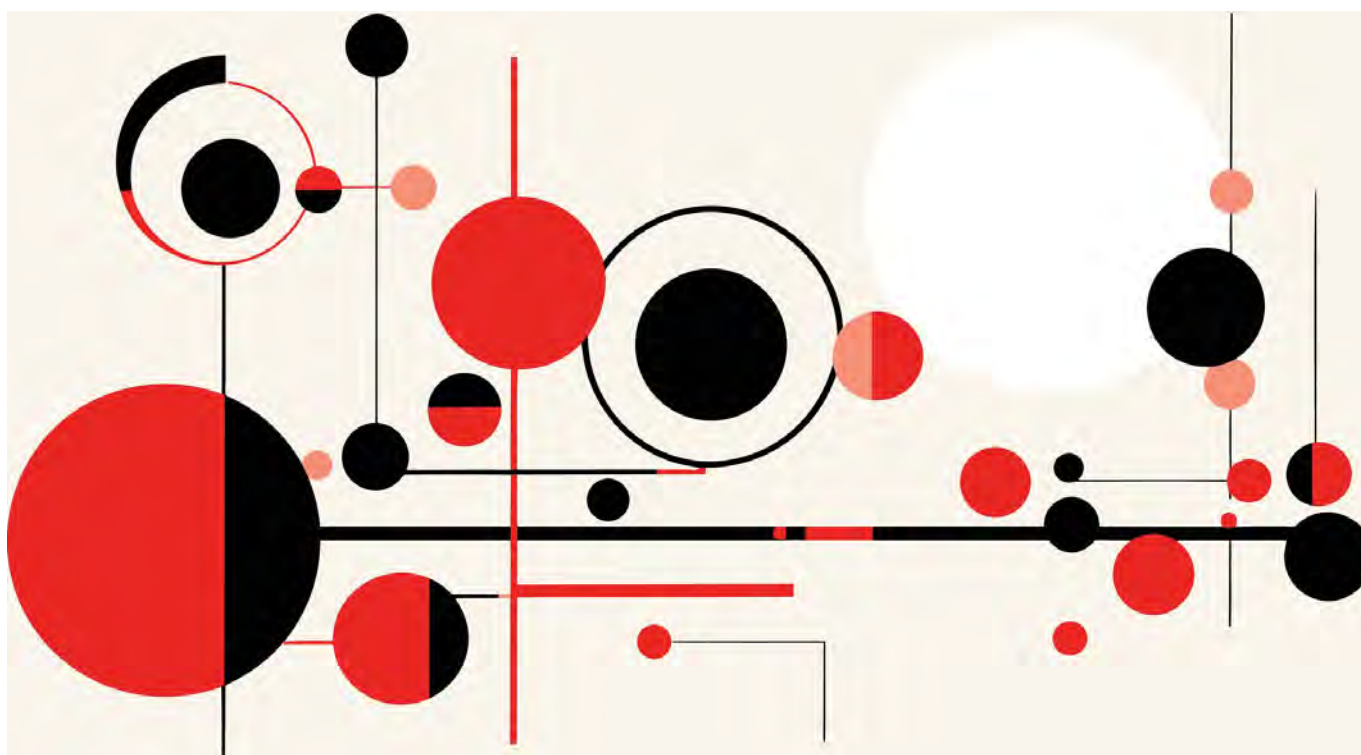
többszörös perspektívában

Török Endrétől származó vallomás, napló, levél, feljegyzés stb. hiányában nem tudom szövegszerűen igazolni, valóban szerepet játszottak-e ilyen, egyszerre személyes és szakmai (bölcseleti) motivációk, vagy csupán a mai, még későbbi, még több veszéllyel terhelt időszakból vetítem vissza ezt. A magyarul elérhető Tolsztojszakirodalomban napjainkban is alaplírásként kezelt könyv mai lehetséges olvasatának felvázolásakor azonban nem megkerülhető, hogy épp ebben a többszörös perspektívában írjuk körül az enigmatikusan csak „későbbi fejleményként” jelzett veszély tartalmát. Ehhez próbálok néhány szempontot megfogalmazni ^[2] Török Endrének az akkori akadémiai közbeszédétől eltérő, azzal már egyéni szóhasználatával is szembemenő gondolatmenetéről.

*

A probléma elsőként így vetődik fel a könyvben: „Amit Dosztojevszkij mond, és ahogyan mondja, a veszélyes történelem előérzetében tudás arról, hogy mi mindent megtehet az ember, és mi minden történhet is az emberrel ebben az önmagára bízottságban. Tolsztoj műve, ugyanezen történelmi okból, azáltal klasszikus totalitás, hogy Tolsztoj szerint tudni lehet, mit kell tennie az embernek, ha meg akarja valósítani önmagát. Csak a lelke erőfeszítésétől függ, hogy ne essen személyisége és

történelme csapdáiba.” (342). Azaz: Török szerint mindkét, általa vizsgált író esetében egy katasztrofális következmény előérzete, *sejtése* alapozza meg a *tudást* az ember lehetőségeiről. Ez a *tudás* lesz aztán az az új *orosz* keret, amely újrafogalmazott idő- és térbeli, valamint erkölcsi aspektusa révén alkalmassá válik az egyetemes probléma megjelenítésére. Nevezetesen: a nyugat-európai felvilágosodás utáni történelmi folyamat alanya, bár óriási áttörést ért el azzal, hogy „autentikus lényként kezdte elgondolni, majd felismerni önmagát, eleve csak 'katasztrofális individuum'” (320) lehet, mivel autonómiája megszerzésével párhuzamosan elvesztette korábbi orientációs pontjait. Kiszabadult ugyan a „rendeltetés” által szigorúan meghatározott rendből, de külső támasz nélkül maradt, miközben tudatosítania kell a veszteségei helyett nyert új lehetőségeit. Képesé kell válnia a számára adott idővonal felfüggesztésére egy másfajta lépték érdekében, hogy új módon jelölje ki önmeghatározása terepét. Feladata: „a történelem felülmúlása” – mondja Török Endre, és feltevése szerint a 19. századi orosz regény épp ezt vállalja magára.

Az ember új lehetőségeinek kulcsa, „a történelem felülmúlása” – Török szavával élve – az a „hivatott orosz gondolat”, amely épp orosz sajátosságai révén képes ellensúlyozni, sőt újradefiniálni a nyugati felvilágosodás okozta veszteségeket. Itt

kapcsolódik nála az idő- és térbeli aspektushoz az új (orosz) tudás harmadik, azaz erkölcsi összetevője: „Az ember önmagához való viszonyát, belső viszonyait akarta rendezni mindenekeelőtt. E viszonyok fokozódó, olykor a történelemben is örülésig mély rendezetlensége miatt helyt is áll önmagáért ez a gondolat, fokozódik erkölcsi érvényessége az időben, még ha éppen ezért nem is mindig találkozik az érvényes történelemmel” (320). Az „érvényes történelem” kifejezés arra a mércére utal a könyvben, amely szerint az európai kultúrában a fejlődés menetét és szintjét földrajzi összevetésekben jelezték: az orosz fejlődés a nyugatihoz képest lényegesen elmaradásban volt, egészen a 19. század utolsó harmadáig. Török Endre meglátása szerint ekkor ér össze a nyugat-európai gyökerű „civilizált polgárság” és a keleti (ázsiai) gyökerű „civilizált barbárság” kora, amikor is az ellentmondásokkal teli orosz fejlődés „beéri” a nyugatit: Európa és Oroszország, paradox módon, „a formálódó világkrízis” (319) szituációjában jut közel egy szintre. A megkésett, befejezetlen fejlődés Oroszország előnyeként is értelmezhető, mint Tolsztoj teszi a 1906. szeptember 2-i naplóbejegyzésében: „A nyugati népek messze előttünk járnak, de tévúton. Hogy az igazi útra lépjenek, ehhez messzire vissza kell menniük. Nekünk pedig csak kissé kell letérnünk arról a tévútról, amelyre az imént léptünk, és amelyen velünk szemben, visszafelé haladnak a nyugati népek” (319).

meghatározatlan

A történelmi léptéket és értéket itt már nem a nyugati mérce szerinti „érvényes történelem” határozza meg – folytatódik Török Endre okfejtése –, hanem az egyéni döntések és cselekedetek erkölcsi értéke: az

önmagára bízott ember morális önmegvalósításának mértéke és iránya. Ebben a keretben tesz szert az orosz lépték egyetemes jelentőségre: „Tolsztoj és Dosztojevszkij művében az irodalom [...] az orosz gondolkodást elzártságából, a provincialitásból kivezető szellemi forma, amelyben a nemzeti érdek a világérdek fokán jelentkezik” (316). Oroszország itt már „hivatott szintér”, a „hivatott orosz tudás” pedig „amellett, hogy tudás Oroszországról, tudás a világ helyzetéről is. [...] Az orosz gondolat többek között azáltal hivatott, hogy a civilizáció emberének ironikus helyzetében megtalálja egy későbbi fejlemény, a veszélyes történelem egyik okát” (317–318). És ez az ok Török szerint a polgári civilizáció teremtette fejlődés irányának és jellegének

szétválása: „irányát a rendeltetés eszmeköréből való kilépés, az önrendelkezés határozza meg”, jellege azonban erkölcsi vonatkozási pont híján meghatározatlan marad. Semmilyen pozitív, külső rendeltetés nem köti az egyént belső rendeltetésének megválasztásában, aminek következtében védtelen és kiszolgáltatott lesz.

Vagy másokat tesz védtelenné és kiszolgáltatottá – tegyük hozzá, ám ezt a könyv bevezetője nem tárgyalja: a „veszélyes történelem” képét a nyugati polgári civilizáció következményeként rögzíti, de a „későbbi”, egészen a saját koráig érő fejleményeket alig érinti. Homályban marad az „oroszlátnak” és fogalmi hálójára („hivatott színtér”, „hivatott tudás”) is.

*

A Tolsztoj-életművet elemző fejezetekben a „veszélyes történelem” képe így egészül ki: „A *Háború és béke* a klasszikus Oroszország regénye. A *Feltámadás*ban a hangsúly azért esik az egyénre, mert a klasszikus Oroszország felbomlásával a veszélyes történelem előérzetében Tolsztoj a társadalom sorsát az egyén megmentésétől tette elsősorban függővé. A világ jövőjét mintegy ráruházta a szeretetben önmagát korlátlanul, éppen annyira felülmúló emberre, mint amennyire a szeretetet mint összetartó erőt a meghasadó világ tagadja és sóvárogja. Tolsztoj 'végleges embere' úgy válik valóságos történelmi egyéniséggé, hogy a történelem fölé növekedve, a történelem 'kijátszásával' elszakad attól, ami történik, hogy képes legyen lelkiismerete szerint az általa elképzelt igazságot követve cselekedni” (356). Tolsztoj tehát – Török elemzése szerint – magából a konkrét, kronológiai időben zajló („érvényes”) történelemből *menekíti ki* a veszélyes történelem katasztrófája felé rohanó individuumot, s ezzel nemcsak őt *menti meg*, hanem a szeretetnélküliségben szenvedő, ugyancsak a katasztrófa felé sodródó világot is. Az így születő „végleges ember” erkölcsileg megformálttá válik, de ezzel elveszíti korábbi (pontosabban, a nyugati civilizációban még és már érvényesülő) nyitottságát, ami elvileg eszközöket adhatott volna a kezébe a „veszélyes történelemmel” szemben is.

a civilizáció embere

Tolsztoj – Török Endre olvasatában – nem az „örökké távoli” tökéletességet tekinti a legmagasabb rendűnek, hanem a „harmadik ember” állapotát, aki – maga mögött hagyva a

természet és a civilizáció emberét – „önmagát teremti a világért, amelyhez az osztatlan emberi létezés tudatában legbenső lényével, szellemi arcával fordul, s amelynek önmagát mint szellemi lényeket szétosztja, odaadja”. A jövő embere, a „harmadik ember” majd lerázza magáról „a korlátozó individualitást”, mindazt, ami Tolsztoj szerint a civilizáció emberét jellemzi: „aki saját előírásaival, miközben szintén tökéletesíteni gondolja, megosztja a világot. Öncélúsága bűnös öncélúság, visszaélés a teremtés képességével, a teremtés öncélúsága legfőképp a hódítás, a hatalom és a szerzés formájában” (378). A civilizáció emberének e tágabb leírásába már beleérthetőek akár a 20. századi totalitarizmusok különböző formái és stádiumai is, de a szerző itt is épp csak említi a második világháború utáni fejleményeket (338). A fő

hangsúly „*az ember minőségére*” (319) esik, a „harmadik ember” által megtettesített „pozitív szépségre”, amely „Tolsztojnál és Dosztojevszkijnél, túlmutatva az irodalmi kereteken, egy téren és időn kívüli erkölcsi középpont feltevésétől kapja az indítékot” (396).

Ez azonban, paradox módon, nagyon is a történelembe ágyazottan, sőt, ahogy a szerző újra és újra aláhúzza, kifejezetten a „veszélyes történelem előérzetében” hozza létre az orosz regény formáját, de, Tolsztoj esetében legalábbis, megmutatja e forma korlátait is. A művészet helyett a tanítást választó Tolsztoj *Feltámadás* utáni pályájának elemzése során Török Endre arra jut, hogy a világösszhangot kereső író éppen hogy „a veszélyes történelem előérzetében törekszik a lényegi közlésekre”, felismerve, hogy a művésziesség, „amit addig elég volt művészi ösztönével vagy az eszével sejtenie”, „önmagában kevés az ember számára, akinek lényegi ismeretekre van szüksége” (361–362). A sokat emlegetett sejtés és előérzet itt nem a művészi érzékenység, a képzelőerő (még kevésbe a profetikus képesség, netán a zsenialitás) fokmérője, hanem az az indíttatás, ami a szépirodalomtól eltávolította, s az ellenkező

irányba terelte az író. Tolsztoj ugyanakkor – Török megfogalmazásában – továbbra is az „örökkévaló lényeg”-et akarja kimenekíteni az egyre erősebben sejtett történelmi veszély sodrása elől, azt akarja, hogy ne legyen „az ember a lelkét tekintve kevesebb, mint az ismeretei szerint” (363).

közösségi jellegű entitás

Csakhogy „[a]z ember belső, lelki teremtése mint *első cél*, mint a veszélyes történelem megelőzésének feltétele, ahogyan Tolsztoj elgondolta, *történelmi képzelgés*” (403) –

hangzik a súlyos, a tolsztoji világkép és írói szándék alapjait érintő minősítés, azon ritka megjegyzések egyike, amelyekkel a szerző igyekszik távolságot teremteni tárgyával szemben. Kritikáját nem fejt ki, csupán ezzel az érvel támasztja alá: „Tolsztoj lelki célként állította a társadalmi célt, az ember lelke szerint képzelte el a társadalmi igazságosságot, és ezt az igazságosságot hirdette.” (403) Ez az érv azonban magával a Tolsztoj-könyv gondolatmenetével is szembeszegezhető, amelyben ugyancsak felcserélődik az egyén, a társadalom és a történelem kölcsönviszonya. A könyv koncepciója szerint ugyanis, mint fentebb már jeleztük, az egyén közvetlenül a történelemmel áll szemben, nem pedig egy közösséggel (társadalommal, társadalmi egységgel), sőt föl se merül, hogy az individuum fölött van valami, ami még emberi, de már nem individuális, hanem közösségi jellegű entitás. Az egyénnek közvetlenül kell helyt állnia a történelemmel szemben hozott döntéséért, és csak az egyéni döntésnek van erkölcsi érvénye, a „katasztrófális individuum” ironikus helyzete óhatatlanul tragikumhoz vezet. Ez a szerzői pozíció – túl azon, hogy megkérdőjelezi a Tolsztojjal szembeni kritikai távolságtartást – alapvető következményekkel jár fő kérdésünkre, a „veszélyes történelem” mibenlétére vonatkozóan is.

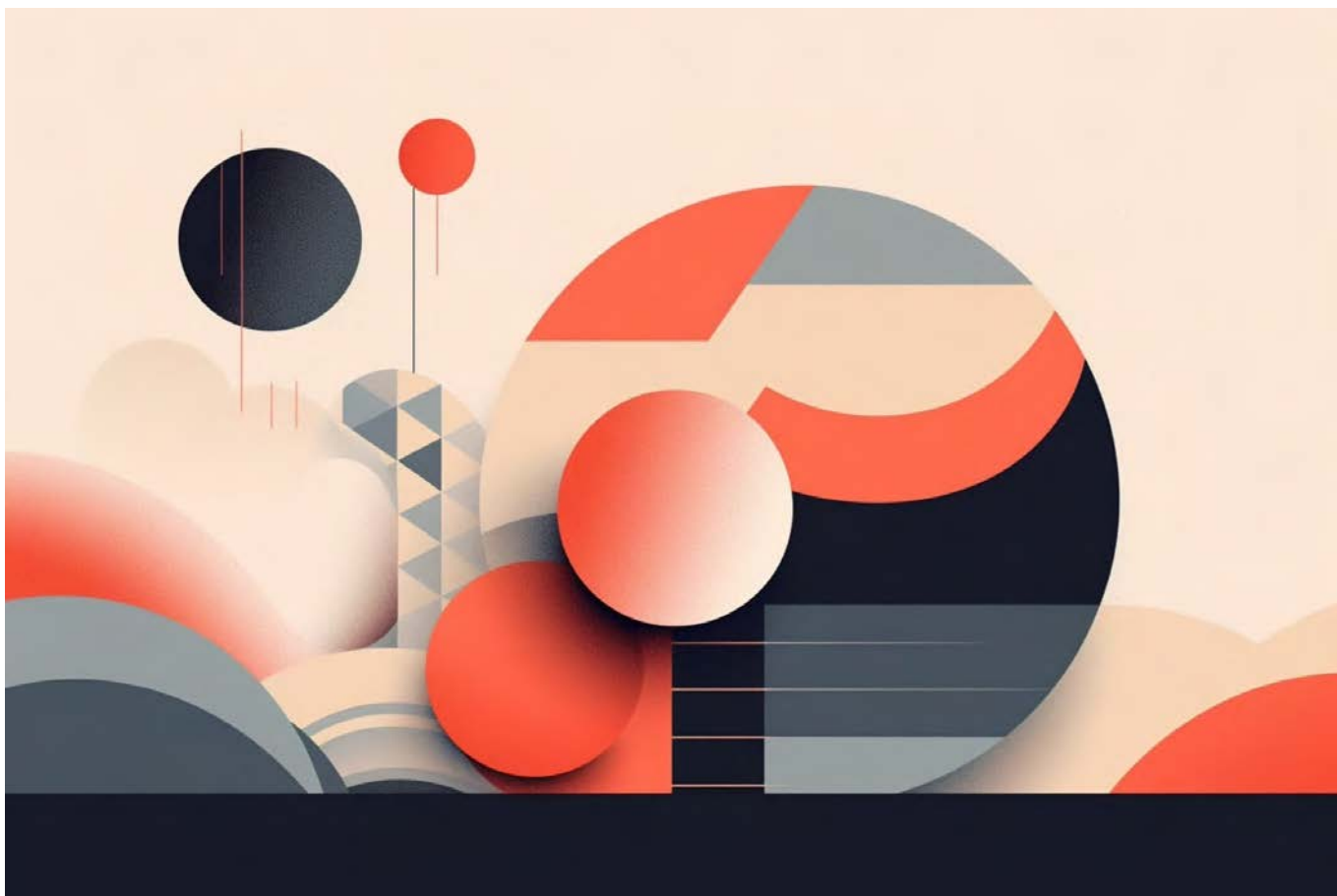
A könyv gondolatmenete újra és újra visszakanyarodik ahhoz a tételhez, hogy a polgári civilizáció folytán az egyén szempontjából a történelem kizárólag mint az individuum erkölcsi létezését fenyegető veszély funkcionál. A történelem már csak ezért sem lehet az egyén önmegvalósításának terepe, sőt, az egyén önmegvalósításának terepe csak *a történelmen kívül* lehetséges. Ezt a tételt a szerző Tolsztoj-szövegekre hivatkozva vezeti le, a kifejtés során azonban ez a hivatkozási alap – ha el nem is tűnik, de – homályba kerül. És a homályt épp a „veszélyes történelem” esetleges (tudomásom szerint nem Tolsztojtól, hanem magától Török Endrétől származó) fogalmának bevezetése okozza. Ha ugyanis – mint a könyv állítja – az egyén önmegvalósításának terepe csak a történelmen kívül lehetséges, akkor a „történelem” és a „veszélyes történelem” fogalma egybeesik: a történelem az egyén szempontjából csak „veszélyes történelem” lehet – legalábbis a modern, felvilágosodás utáni helyzetben.

Ha e szerint gondoljuk végig újra, mit jelent ez a kitüntetett fogalom Török koncepciójában, akkor erre juthatunk: a „veszélyes történelem” sejtése azt a tudást készítette elő, hogy a történelem az egyénhez való viszonyában csak ellenséges és idegen lehet, csak veszélyt, szembenállást, fenyegetést jelenthet számára. A „veszélyesség” a történelem jelzőjeként nem predikátum, nem egy minőséget, nem egy tulajdonságot rendel hozzá, hanem a lényegéhez tartozik: a történelem értelme a modern egyén szempontjából a veszély, a katasztrófa, a fenyegetettség állandó létezése. Nem feltétlenül egy meghatározott vagy meghatározható veszélyről van szó, nem ugyanaz, mint mondjuk a természeti katasztrófa veszélye, még kevésbé a 20. századi diktatúrák és totalitarizmusok veszélye, mint ahogyan a jelen írás legelején vártuk. A történelem fogalma – a tolsztoji szkeptikus történelemfelfogással párhuzamosan haladó, azzal időről időre összemosódó gondolatmenet szerint – eleve egy absztrakt veszélyt hordoz: a történelem az egyénre vonatkozóan csak a megismerhetetlenséget és tervezhetetlenséget állítja. A veszély meghatározatlansága és meghatározhatatlansága tehát egyenesen a történelem lényegét határozza meg: meghatározhatatlanságát és kiszámíthatatlanságát. A veszély és a történelem azonosító összekapcsolása a Tolsztoj-könyvben mégsem egyszerű tautológia. Végleg időn kívülivé teszi és kimerevíti az egyén és történelem tragikus szembenállását azzal, hogy kizárja viszonyukból a harmadik elemet, a közösség bármilyen formáját.

*

Tolsztoj életműve természetesen már az 1960–70-es években sem csak ezt az értelmezést tette lehetővé. A kiterjedt irodalomból most egyetlen példára utalunk, Szergej Bocsarov klasszikus filológiai esszéjére ^[3]. Az 1969-ben publikált alapvető tanulmány a *Háború és béke* címében szereplő és az egész mű kompozícióját meghatározó 'mir' szó fogalmi hálóját fejt fel. A még Tolsztoj idejében érvényes, régi orosz helyesírás eltérően jelöli a szó ma is ismert kettős jelentését: 'béke', illetve 'világ', 'kozmosz'. A mű címét idegen nyelvekre általában a Puskin *Borisz Godunov* jában gyökerező hagyományt folytató szerzői intenció szerint fordítják: a 'háborútól, vizálytól mentes idő', 'egyetértés', 'csend', 'nyugalom', 'béke' jelentéskör ^[4] valamelyik szavával. Elvész azonban a fordítások során az a gazdag értelmi

komplexum és metajelentés, amelyek a Tolsztoj-eposz átfogó és sokrétű művészi elgondolását és orosz sajátosságát megalapozzák. A 'mir' szó ugyanis a fentiek mellett jelöli azt a patriarchális paraszti közösséget is, amely a 19. századi orosz gondolkodásban a legkülönbözőbb eszmei irányzatoknak volt eszménye a szlavofilektől Herzenig. Kiemelt szerepe van a pravoszláv litánián a közös ima hívó szavában: „MirOm Goszpodu pomolimszja” ^[5] ('Együtt imádkozzunk az Úrhoz' – jelezve az egy hangként összetartozó közösség szellemi-lelki egységét).

Ez a jelentésháló ^[6] egyetlen értelmi középpontból ágazik el. A szláv nyelvekben, így az oroszban is megőrzött 'mir' jelentésmagja – írja Bocsarov a szemiotikus Toporov kutatásaira hivatkozva ^[7] – egy közös mitológiai alakra vezethető vissza. Arra a közvetítő erőre, amelynek révén az emberek megegyezés által közösséggé szerveződhetnek, hogy világuk rendezett, belsőleg összehangolt, összekapcsolt egység legyen, belerendeződve a kozmikus egészbe – a kaotikus dezintegrációval szemben. A 'mir' szó e sokrétű, az orosz történelem és orosz élet különböző részeit

összekötő metajelentése rendezi el a *Háború és béke* kompozíciójának különböző részeit is, miközben leképezi a főhősök életútjának, szellemi létezési formájának alakulását.

sajátos háború

Egyetlen vonalat emelek ki ebből a hihetetlen gazdag jelentéskomplexumból, Pierre Bezuhov élet- és szellemi útjának modelljét. Pierre ugyanis a 'mir' jelentés-rajzolataiban meglévő ellentétek összes szélső pontján megfordul, nagyvilági magánéletének káosza és a szabadkőművesek spekulatív ideái és más, hamisnak bizonyult irányok között hanyódva. A keresett, „valódi, új, pozitív realitás, az emberek valódi földi egysége” mint ellenségeskedés nélküli, egyetértésen alapuló együttes lét, Pierre előtt, paradox módon, a *háború* közegében tárul fel. Ez azonban sajátos háború. „Nem az állam, és nem az állam eszközeként funkcionáló hadsereg vívja” [8], hanem az embereknek az a valódi földi egysége együttesen, amelyet az oroszban az említett, külön grammatikai forma fejez ki: „mirOm”. Egyetértésben, együttesen indulnak harcba Borogyinóban, együttesen imádkoznak a Szmolenszki Istenanya ikonja előtt, Kutuzov egy közülük, egy a felkelő paraszttal, nincs hierarchia, együttesen, egységben gondolkodnak és cselekszenek: 'mirOm'. Ez a szellemi forma kap megerősítést később Pierre szemléletében, amikor Platon Karatajevvel találkozik a francia fogságban. Karatajev ekkor már nem paraszt-katona, hanem újra paraszt, és egyúttal keresztény (a *krisztyanyin* szó a *hrisztyianyin* ószláv kiejtési formája): ebben a mivoltában avatja be Pierre-t az egyetlen érvényes, közvetítettség nélküli, valódi létezési formába, amely egyszerre jelent sajátos orosz földi-közösségi egységet és egyetemes elrendezettséget.

Pierre esetében tehát a *háború* és az ezt követő *fogság* volt az a katalizáló közeg, amelynek révén a valódi, a szellemi formát jelentő pozitív realitás birtokába jutott. A háború itt nem „veszélyes történelemként”, nem az egyénnel szembenálló, idegen, meghaladandó erőként jelenik meg. Ennek a háborúnak a történelmi aktora ugyanis autonóm, nem pedig kikényszerített közösség, a népfelkelők valódi egysége, akik együtt, egyezségben részesei a történelemnek. Pierre sem meghaladni akarta a számára így megjelenő történelmet, hanem éppen egygé akart válni vele. A háború katalizálta ezt a folyamatot, valósággal kilökte Pierre-t köznapi kaotikus viszonyaiból, így juttatva a valódi egység erejének sejtéséhez. Ez a *sejtés* vált szellemi *tudássá*, amikor Karatajev mellett, a fogságban már nemcsak megpillantotta, nemcsak kívülről szemlélte, hanem megélte, elsajátította ezt a realitást, paradox mivoltával együtt: „A fogságban nincs választás, a fogságban megtalált szabadság tehát még nem oldja meg az emberi szabadság problémáját a *világban*, ahol a választás bőséges és ezért megoldhatatlanul nehéz.” [9]

Ez a – Szergej Bocsarov által részletesen feltárt és hajszálpontosan leírt – modell mutatja meg legvilágosabban, hogyan juthat el az irányvesztettségében önmagára eszmélő ember saját igazi lényegéhez, hogyan ismerheti meg és sajátíthatja el. A megismerés közege ('mir') és módja ('mirOm') az a sajátyszerű orosz egység, amelyet a modern olvasó megpillanthat, de el sosem érhet és el sem sajátíthat. Ugyanakkor ez a szép egység a *Háború és béke*ben is csak az eposzi kompozíció adott pozíciójában érvényes – hangsúlyozza az orosz irodalomtudós –, már maga az *Epilógus* megmutatja, mennyire bonyolult, ellentmondásos kontextusba ágyazódik.

közös szemlélet

A modernitás nagy századában élő Pierre ugyanúgy viaskodik a teremtmény-elv és teremtő-elv dilemmájával, mint a Tolsztoj-könyv hőse (és, úgy sejtjük, szerzője is). Pierre-nek azonban megadatott, hogy teremtett történetében nem marad támpont nélkül, nem marad végzetesen egyedül, s nem a kiszámíthatatlanságával fenyegető történelem áll vele szemben, hanem eggyé válhat a – mégoly költőien megjelenített – közösséggel, amelynek részeként esélye van a történelem formálására, együtt, egyként a többiekkel. Ez teszi lehetővé, hogy a saját sorsára is mint nyitott történetre tekintsen. Ez a sajátos orosz közösség azonban nem megvalósulásában, hanem színtiszta *feltevésként* marad vele, „a tételezett erkölcsi középpont” hordozójaként. Ehhez a szellemi tapasztalathoz jut hozzá Pierre a háború és a fogság révén, amelyek, mint láttuk, nem a „veszélyes történelmet” testesítik meg számára, épp ellenkezőleg. Ez a tudás már a veszélyt, a csatamezőn folytonosan jelen lévő halálveszélyt is képes integrálni, belesimítva a közös szemlélet természetes rendjébe. Mindez azonban, hangsúlyozzuk újra Bocsarovval együtt, csak a *Háború és béke* eposzi kompozícióján *belül* érvényes. Tolsztoj idézőjelbe teszi, máskor – a feltevés művészi mivoltára hivatkozva – megkérdőjelezi érvényét, de meg soha nem tagadja.

Török Endre Tolsztoj-könyve ugyancsak az egyén – történelem – közösség viszonyrendszerén belül teszi fel kérdéseit, de az egyes elemek más meghatározásban lépnek kölcsönviszonyba. Említettük már: nála föl sem vetődik, hogy az egyén bármilyen pozitív erkölcsi közösségben álljon egy (társadalmi) csoporttal. Elemzéséből kiesik ez a tágabb közösség, minden formájában. Az általa (társadalmi) „szervezettség” (301 skk.) kategóriával megnevezett entitás csak negatív tényezőként jelenik meg, amelyet a hősök megtagadnak, elhagynak, kilépnek belőle. Nem játszhat pozitív szerepet gondolatmenetében az a „természetes közösség” sem, amelyet Pierre a főntebbiekben leírt módon tapasztal meg; a szlavofilek által újrateregethetőnek vélt „népi közösség (obscina)” fogalmát pedig eleve „a történelmi hiedelem” körébe utalja (314). Nem véletlen, sőt nagyon is érthető ez a kategorikus elutasítás; egyfajta természetes ellenreakciónak is tekinthetjük, ha a könyv keletkezése idején hivatalosan egyedül lehetségesnek kezelt „kényszerközösségek” közegére gondolunk. Az elutasítás bölcseleti kifejezésére a szerző a számára releváns filozófiai hagyomány és a kortárs gondolkodók fogalomrendszerében talált rá, pl. Karl Jaspers a történelem értelméről szóló fejtegetéseiben (304, 327).

sarkos megfogalmazás

Az egyénnel szemben álló történelem, mint láttuk, olyan veszélyes „sodrásként” metaforizálódik a könyvben, amelyet a

támpont nélkül maradt individuum nem tud formálni, kényszerei viszont katasztrófákkal fenyegetik. Ezért van óriási tétje a szerző számára annak, hogy *kimentse* a „katasztrófális individuumot” a történelemből, és egyfajta, történelmi téren-időn kívüli párhuzamos létezésben nyújtson neki menedéket a „tétélezett erkölcsi középpont” köré rendeződő közegben. A történelem itt nem kap szót, nem érvényes: sem időbelisége nem tagolja, sem fejleményei, sem veszélyei nem határozzák meg a „menedék” belső formáját. A „veszélyes történelem” okozta helyzetből tehát az egyén számára csak „*kimentés* van megoldás helyett” (361). Ez a sarkos megfogalmazás a Tolsztoj-könyvben ugyan Levin dilemmáira vonatkozik, de látni engedi magának a könyvnek a legsúlyosabb belső dilemmáit is. A történelem lényege az a veszély, amivel szemben az egyén védtelen és kiszolgáltatott: a történelem kiszámíthatatlansága, beláthatatlansága, tervezhetetlensége – állítja Török Endre. Majd így folytatja: „az irodalom, kivált a második világháborútól, a megtervezhetetlenség tudatától, vagy éppen a megtervezettség tragédiáitól érintett. Mindkét esetben ugyanarról van szó: a világ sorsa kiszámíthatatlan, holott az, úgy látszik, az emberre van bízva, a saját sorsának alakításával együtt” (327).

Nagyon fontos állítás. Tartalmazza a legfontosabb mozzanatokat, amelyek, ha megoldást nem is adnak kiinduló kérdésünkre, rávilágítanak a Tolsztoj-könyv gondolatmenetének alapvető ellentmondásaira, és befolyásolják a mai olvasatot. Hármat emelek ki közülük.

Először is, a történelemből „kimentett” egyén ugyan megszabadulhat a történelem veszélyétől (=kiszámíthatatlanságától), de a világ e kiszámíthatatlan sorsa miatti *felelősség* mégiscsak őt terheli. Nem ő követte el a „bűnt”, nem ő idézte elő a világ kiszámíthatatlanságát és tervezhetetlenségét, most mégis ő bűnhődik emiatt, egyebek között azzal, hogy állandóan a veszélyes történelemmel való szembenállás közegében kell élnie, ráadásul, „rá van bízva”, ő a felelős azért, hogy a kizökkent világot helyrezökkentse, alakítsa – saját sorsával egyetemben. A felelősség problémáját ebben az összefüggésben a könyv nem veti fel **[10]** .

csak tragikus lehet

A második ellentmondás az, hogy a könyv a történelem kiszámíthatatlanságából, kaotikusságából következő lehetőségek közül csak a negatívumokat tartja relevánsnak, s ebből következően az egyén sorsa csak tragikus lehet, végképp katasztrófálissá merevedve az időn kívüliségben. Rögzíti ugyan a kiszámíthatatlanságból következő „végtelen lehetőségek távlatait” (327), de csak mint elméleti alternatívát, a „történelem örökös

kétértelműségét” jellemezve: „az ember, nyitottá válva a jövő felé, nyitott a semmi és a semmiben az önmegsemmisítés felé éppúgy, mint az univerzális törvényekhez való visszakapcsolódásra” (326–327).

A harmadik mozzanatra már utaltunk fentebb azzal kapcsolatban, hogy a könyvben nem konkretizálódik a „veszélyes történelem” időbeli menete. A szerző a veszélyt a polgári civilizáció közvetlen következményéből eredezteti, időben a 19. század utolsó harmadáig követi, és csak érintőlegesen terjeszti ki a 20. századi diktatúrákra és totalitárius rendszerekre. Tárgya ugyan valóban nem ez az időszak, hanem Tolsztoj kora, és az is tény, hogy a könyv keletkezésének időszakában ez a probléma nem volt nyíltan megvitatható. A szerző azonban kitüntetett kategóriaként állítja megközelítése középpontjába a „veszélyes történelmet” és „későbbi fejleményeit”, amelyek közül a legfontosabb mégiscsak a diktatúrák és totalitarizmusok kialakulása: ennek negligálása vagy legalábbis fogalmi rögzítésének hiánya tehát nem indokolható akkor sem, ha igazán világosan mai perspektívából látható ez a folyamat.

És végezetül. Török Endre könyvét végig úgy emlegettük: a Tolsztoj-könyv. A könyv címe ugyan, lebegő kétértelműséggel, különválasztja a közvetlen tárgyat (*Lev Tolsztoj*) és az ehhez kapcsolódó kutatási-bölcseleti problémát (*Világtudat és regényforma*), és olvasásakor (különösen pedig a lehetséges olvasatok vázolásakor) figyelmünk valóban meg is oszlik a gondolatmenet két szála között. A két szál gyakran összesodródik, és nem mindig választható szét, hol végződik a Tolsztoj-gondolat vagy az azt közvetlenül értelmező-összefoglaló szerzői szó, és hol kezdődik a szerző mint autonóm bölcselelő szava, amelyet ugyan a tolsztoji világtudat inspirált, de mégis a szerző saját világlátásaként ölt szövegformát.

kiszámíthatatlan világ

De akárhogyan is olvassuk, Török Endre könyve rendkívül aktuális. Az ő értelmezésében tekintett „veszélyes történelem” mint általános emberi életkeret mára már több mint evidencia:

az egyetemes bizonytalanság, kiszámíthatatlanság és előreláthatatlanság olyan globális életfeltétellé vált, amivel nem lehet nem számolni. Az ember nem „megbarátkozott”, nem „megbékélt” a kaotikus, bizonytalan, kiszámíthatatlan világgal, hanem fölfogta, hogy ez meghaladhatatlan adottság. Jelentheti ez a modernitás egyetemességének belátását éppúgy, mint a banalitás gesztusát („ez van”). A Tolsztoj-könyv – nyitva hagyott problémáival, ellentmondásaival együtt – jó alapot kínálhat a jelenkori helyzetre vonatkozó reflexióhoz. Amikor ugyanis azt kérdezi, hogyan haladhatóak meg a történelmiség keretei a világ kiszámíthatatlanságának feltételei közt, elvezethet ehhez a problémához: hogyan lehet kitégíteni a történelmi szempontot antropológiai, ökológiai, etikai komplex szempontrendszerre?

És ez már a mai helyzet, a ma kérdése.

1. In: Török Endre: *Átragyogás. Az életmű foglalata*. Budapest, Kiadják a tanítványai az Oltalom Alapítvány támogatásával, 2008. – A Török Endrétől származó idézetek után a zárójelbe tett oldalszámok mindenütt erre a kiadásra vonatkoznak. Az idézetekben a szerzői kiemeléseket változatlanul hagytuk. ↑
2. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Csikós Ellának és Patkós Évának a cikk jelen változatához nyújtott segítségükért, kritikai megjegyzéseikért és tanácsaikért. ↑
3. 'Mir v 'Vojne i mire'. In: Bocsarov Sz. G.: *O hudozsesztvennih mirah*. Moszkva, Szov. Roszija, 1985. 229-248 o. ↑
4. миръ = 'не-война' – uo. 231. o. ↑

5. 'миром' – 'együttesen', 'egybetartozva' – szó latin betűs átírásában a jelentés-megkülönböztető hangsúlyt nagybetűvel jelöljük. ↑
6. L. a 'mir' szóból képzett és ragozott formák alapján rögzült jelentések oppozícióit: мирской / мировой ('földi', 'e világi' / 'nagyvilági'); 'в миру' / 'в мире' ('a zárt közösség kis világában' / 'zajos nagyvilági életben', 'kinn, a világban, a nagyvilágban'). Uo. 231 o. skk. ↑
7. Részletesen I. uo. 231–232 o. ↑
8. Uo. 241. o. ↑
9. Uo. 247. o. ↑
10. Tolsztoj történelemszemléletével kapcsolatban Török Endre ugyan megjegyzi: „[Tolsztoj] a veszélyes történelemért minden felelősséget a „civilizált barbárságra” hárított, nem gondolva a történelem örökös kétértelműségére” (378), de érveit nem fejti ki. ↑

kép | vecteezy.com